

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године

До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:

Др Миливој Павловић (1957—1960), др Рудолф Коларић (1961—1962),
академик Павле Ивић (1963—2000)

XLIII

Уредништво:

Др МИЛКА ИВИЋ, др ПАВЛЕ ИВИЋ (главни и одговорни уредник), др ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ,
др АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ (секретар), др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ,
др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ

Collegium redactorum:

Dr MILKA IVIĆ, Dr PAVLE IVIĆ, Dr JOVAN JERKOVIĆ,
Dr ALEKSANDAR MLADENOVIC, Dr DRAGOLJUB PETROVIC,
Dr MILORAD RADOVANOVIC

Главни и одговорни уредник:

проф. др ПAVLE ИВИЋ

YU ISSN-0352-5724/UDK 801(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XLIII

ПОСВЕЂЕНО

ПРОФЕСОРУ ДР ДРАГОЉУБУ ПЕТРОВИЋУ
ПОВОДОМ 65-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

НОВИ САД
2000

На питање шта је глагол, односно шта он изражава може се одговорити индуктивним и дедуктивним путем. Ми ћемо покушати прићи глаголу са првог аспекта. Али прије тога да дамо неколико прелиминарних напомена везаних за теорију тумачења. Ана Вежбицка пише да је тумачење (или експликација) претпоставка о значењу ријечи (Вежбицкая — 1996, 339). Јуриј Д. Аפרесјан назива тумачењем само једну од перифраза језичке јединице, „истина најпривилегованију” (Аפרесјан — 1994, 470). Он издваја четири функције тумачења: (а) објашњава значење дате језичке јединице, (б) служи као основа за утврђивање њеног мјеста у семантичком систему језика, (в) представља семантичко правило које се примјењује при прелазу од семантичког презентирања исказа ка његовом (површинском) семантичком представљању, (г) служи као основа за правила семантичке интеракције дате јединице са другим јединицама у саставу исказа (Аפרесјан — 1994, 469). Ана Вежбицка истиче: „Да бисмо имали добра тумачења, морамо имати добар метајезик, а да бисмо имали добар метајезик, потребне су нам стотине претходних тумачења. У оба правца рад се мора одвијати истовремено и за то је потребно прилично времена” (Вежбицкая — 1996, 328). И даље: „Немогуће је све протумачити. Да би се нешто протумачило (без видљивих или невидљивих кругова), потребан нам је одређен скуп неодређених елемената. Ако се наши елементи који се не дефинишу или примитиви интуитивно не схвате и не објасне сами себе, онда и наше тумачење ништа не објашњава. Како је јасно увиђао прије 300 година Лајбниц (Leibniz 1903/1961), семантички или појмовни примитиви могу се наћи само путем методе проба и грешака, односно путем непрестаних систематских покушаја тумачења што је могуће већег броја ријечи да би се емпиријски разоткрили концепти који служе као цигле за градњу свега осталог.”

У овоме раду ми ћемо такође поћи путем проба и грешака и покушати се снаћи у семантици глагола на бази само једног примјера, односно реченице *Стријела лети*. На питање шта у датом примјеру изражава глагол *лети* може се овако одговорити: он указује на то да се стријела премјешта, креће по ваздуху. Ту се може додати да се она диже снагом потиска. Значи ради се о премјештању. Ако поставимо питање: „А шта је то премјештање?”, можемо, рецимо, одговорити овако: премјештање је радња изражена глаголом *премјештавати/премјештавати*. У датом случају то значи премјестити, пребацивати стријелу помоћу лука са једног мјеста

на друго' (МАЛ — 1985, III), односно промијенити њен положај. Овдје одмах долази питање: „А шта је то положај?“. Можемо одговорити: положај означава размјештање стријеле на одређено мјесто. Стријела се у лету у било ком моменту негдје налази, стога се може говорити о њеном положају (која подразумијева радњу у односу на глагол *положити*), локацији и боравку у ваздуху ('бити, налазити се негдје'). Појмовну основу последњих двију ријечи чини положај. У лету стријела се увијек налази у одређеној позицији. Сукцесивну смјену позиција у које долази стријела може се окарактерисати као ток развоја догађаја (лета), односно као смјену 'сада' и 'овдје'. Положај стријеле садржи у себи деиктичко значење (а) размјештај у простору, (б) стање условљено радњом коју врши човјек, односно лук. Овдје се сусрећем са појмом стања. Оно је за лет стријеле релевантно. Али тумачење стања као положаја у коме се нешто налази враћа нас опет на положај. Овдје се сусрећемо са првим концептуалним ћорсокаком, тј. са случајем када добијамо објашњење које је већ спомињано, другим ријечима када се даље не може наћи одговарајући појам. „Како је писао прије 300 година Паскал (Pascal 1667/ 1964, с. 350), ако објаснимо *свјетлост* као 'свјетлосно премјештање свијетлених тијела', ми ништа нисмо објаснили, зато што појмови 'свјетлосни' и 'свијетлени' нису нимало јаснији, нити једноставнији од самог појма 'свјетлост'“ (Вежбицкая — 1996, 328). Тумачење у концептуалном ћорсокаку не води напријед, а обрнуто тјера уназад. У таквој ситуацији постоје двије могућности — или створити нови концепт (појам, категорију) или се вратити на претходни. У датој анализи наш је циљ да разјаснимо глаголичност без стварања нових категорија или термина, стога ћемо се при наиласку на концептуални ћорсокак увијек враћати назад. Сличне случајеве Јуриј С. Степанов разматра као границе спознаје концепата (Степанов — 1997, 74—75). Он пише: „Ми можемо довести свој опис само до одређене линије иза које се налази нека духовна реалност која се не описује, већ само доживљава. Овдје се налази граница описа уопште...“ (Степанов — 1997, 76). Ана Вежбицка такође се опире датој реалности, која се може окарактерисати као немоћ или неразвијеност људскога ratio: „Све што *може* бити протумачено је концептуално сложеније и *мора* бити протумачено, све што *не може* бити протумачено (без логичких кругова и прелазак од једноставнијег ка сложенијем) *не мора* бити протумачено. Само на тај начин можемо сазнати истинску азбуку људске мисли“ (Вежбицкая — 1996, 329—330).

Али да се вратимо нашој анализи. Ако се сконцентришемо на стање, онда добијамо нови концепт, и то стање као мировање, тј. као облик мировања. Овдје по други пут улазимо у концептуални ћорсокак ('мировање је стање') те се стога морамо вратити другим аспектима премјештања. Глагол *премјестити* указује на то да се ради о кретању стријеле. То се значење може на разне начине тумачити, али у првом реду као промјена положаја стријеле. Слједи логичан закључак: „А шта је то промјена?“. На то питање у неким лексикографским издањима нема право одговора, већ постоји индиректно објашњење помоћу глагола: 'промјена је радња у значењу глагола *промијенити* — *мијењати*' (МАЛ — 1985, I), док

се у другим запажа таутолошки круг: 'мењање, претварање, преобраћање, измена' (Речник МС — 1973, V). Сам се глагол *промијенити* тумачи као '1. учинити другим, друкчијим, претворити у што друго, дати сасвим други облик и вид, 2. заменити једно с другим, поставити једно место другога, у замену за друго' (Речник МС — 1973, V). Ако даље наставимо логички ланац, лет стријеле се може окарактерисати као стална смјена, замјена. Уколико пођемо у правцу тумачења глагола *промијенити* (несвр. *мијењати*), онда добијамо значење 'направити другачијим, замијенити' и на тај начин затварамо круг. Међутим, појам смјене даје нову могућност, пошто он садржи у себи значење 'ослободити се од нечега претходног'. У датом случају стријела се ослобађа од обавезе да се налази само на једном мјесту. У лету се неутралише зависност од лука и човјека који ју је послао у ваздух. Код стријеле се појављује слобода кретања. Стријела може да дјелује у ваздуху без ограничења изазваних летом и човјеком. У лету већ не утиче генератор енергије (до тада стријела се налазила на натегнутом, а затим опуштеном луку). Дакле, појам слободе отвара два основна правца тумачења лета стријеле — а) као непостојање зависности и б) као непостојање везаности.

Ако разматрамо лет стријеле као ослобађање од лука, тј. од његове зависности, ми већ излазимо изван оквира кретања и дижемо се на ниво другог суперденотата, у чијем контексту треба објаснити шта је то зависност и веза (повезаност). Ти појмови представљају предмет не мање израженог интересовања читавог низа научних дисциплина, али ми још увијек нећемо да напуштамо терен лингвистике. И тако у МАЛ — 1985 зависност се наводи у два значења — прво је тумачење доста лоше, јер је таутолошко: 'стање и положај зависнога', док је друго успјешније — 'условљеност нечега неком околношћу, неким узроком'. Слично је тумачење у Речнику МС: зависност — 'однос у коме стоји последица према своме узроку, зависан однос, зависна веза, условљеност, уветованост; положај онога који је зависан' (Речник МС — 1967, II). По нашем мишљењу, зависност је, прије свега, вид односа. Када се ради о глаголу *леијети*, однос се може разматрати као (1) веза између стријеле и лука (човјека), стријеле и времена, стријеле и просторства, (2) као њихова зависност и саоднос. На тај начин, *леијети* изражава одређену везу.¹ Она се испољава у блискости стријеле са луком и у јединству које твори стријела, пространство и вријеме.

Разматрати лет стријеле као саоднос није перспективно пошто води новом концептуалном ћорсокаку (враћамо се појму односа). То потврђује и чињеница да се у рјечницима саоднос тумачи као 'узајамни однос, узајамна веза, зависност различитих величина, предмета, појава' (МАЛ — 1985, IV).² И други, близак појам корелације такође не даје даљи напредак, зато што се одређује као 'узајамни однос, узајамна зависност, повезаност' (Речник МС — 1967, II), 'узајамна веза, саоднос предмета,

¹ Појам везе примјењује се у веома различитом значењу. Тако се говори о вези као процесу који остварује интеракцију једних стабилних стања са другим стабилним стањима (Свијетлицки — 1959, 23).

² Речник МС уопште не даје ријеч *саоднос* (постоји само *саодносан*).

појмова и појава' (МАЛ — 1985, II). Стога треба да размотримо чему води рашчлањивање зависности. Оно у првом реду води потчињености и последици. Појам потчињености³ састоји се у томе што се стријела потчињава снази лука, односно мишићима човјека. Није стријела сама изазвала такво стање, она је од стране другог објекта доведена у дату зависност, њу су приморали да дјелује. Стријела се потчињава вољи неког човјека који тежи одређеном циљу. Овдје опет западамо у концептуални ћорсокак пошто се враћамо већ споменутом појму зависности.

Други пут — разматрање лета као сукцесивности (слијеђења) даје могућност даљег рашчлањивања значења глагола *летјети*. Лет стријеле је последица различитих фактора — последица напора уложених од стране човјека, последица испољавања енергије затегнутог лука итд. Уопште, лет стријеле је последица последица: натегнут лук као последица натегнутих мишића, натегнути мишићи као последица испољавања воље и сл.⁴

Лет стријеле може се окарактерисати као последица, као оно што настаје. А то што настаје представља резултат, односно лет стријеле је плод активности човјека и лука. И то је завршни продукт због чега је извршена радња. Овдје се појављује један од најважнијих појмова верболингвистике — радња. Његов интердисциплинарни карактер нећемо допирати пошто жели остати у оквирима лингвистике. У датом случају радња је манифестација енергије коју је иницирао лук, односно човјек. Стога она отвара перспективу разматрања глагола *летјети* као испољавање енергије.⁵ Овдје се ствара нова пројекција оријентисана на снагу, пошто је генератор лета активност одређених органа човјека. Стријела лети захваљујући контракцији мишића, њен лет је резултат кретања у којој је уложена физичка енергија човјека. Његовом снагом и стеченом енергијом превладава се друга сила — сила отпора ваздуха и сила теже. Али уложена сила није у стању да држи стријелу у вјечном лету — она прије или касније мора пасти.

Радња такође подразумијева активност, дјеловање и утицај. Стога, развијајући даље овакву анализу, прелазимо на план узајамног дјеловања, тј. узајамне везе предмета, појава, њихове условљености једних другим, и наилазимо на нови ћорсокак. Силу стријеле можемо тумачити као њену способност да лети, као њену могућност да реализује лет. Према томе, у глаголу *летјети* налазимо још једну компоненту — могућност реализације лета, његове остварљивости уз постојање одређених околно-

³ У рјечницима тумачење потчињености је или вербоцентристичко ('радња у значењу глагола *појчинити* — *појчињаваши*... *појчинити се* — *појчињаваши се*, тј. *појчинити* — довести у зависност' — МАЛ — 1985, т. 3) или таутолошко (*појчињеност* — 'стање и положај онога који је потчињен, покориен' — Речник МС — 1971, IV).

⁴ Али тумачење сукцесивности (слијеђења) није директно и прилично је поједностављено: као 'оно што произилази из нечега, закључак или резултат, последица' (МАЛ — 1985, т. 4, 134).

⁵ Енергијом се сматра (1) општа квантитативна мјера кретања и интеракције свих облика материје која (енергија) посједује различите облике (механички, топлотни, електромагнетни, нуклеарни) и (2) покретачка снага спојена са упорношћу, одлучношћу да се постигне постављени циљ (МАЛ — 1985, т. 4, 761). О врстама енергије в. Алексеев — 1968.

сти које му доприносе. Стријела је у стању да лети захваљујући својој форми, постојању силе која је приморава да лети и савлађивању отпора средине у којој се она креће (ваздуха, земљине теже). Овдје се појављује четврти ћорсокак, пошто остварљивост лета представља могућност његове реализације. Стога се враћамо другом аспекту радње — активности. Она има са летом само једну додирну тачку — рад људских органа који приморављује стријелу да лети. У датом случају то су мишићи човјека који се стежу, који напињу лук и шаљу стријелу у ваздух. На овом мјесту појављује се нови концепт — рад. Он се односи само на период који претходи лету (тешко да се у било ком контексту може рећи да стријела ради) — лет стријеле је аутономан, независан од извора енергије уложене у њу. Пошто рад можемо објаснити као радњу (или само као радњу), опет се враћамо назад, поново наилазећи на појам радње. Зато ћемо поћи у правцу другог аспекта радње — дјеловања. Али и овдје нас чека слијепа улица: дјеловање је оно што смо већ спомињали: 'дјеловање које врши неко, нечим на неког' (МАЛ — 1985, I). Због тога морамо прећи на нови елеменат радње — на утицај. Али се и такав покушај завршава ћорсокаком, будући да се утицај може разматрати само као радња коју врши човјек или лук, тј. као дјеловање.

Ако желимо да у потпуности размотримо концептуалност датог глагола, највјероватније ћемо завршити са два појма који излазе изван оквира глаголичности и који се односе на категорију предикативности. Прво је збивање, догађање (догађај). Лет стријеле је догађај, збивање, односно оно што се стварно дешава. О томе да су за глаголску семантику важни говори чињеница да се у њемачкој граматичкој традицији глагол, по правилу, тумачи као врста ријечи која изражава *Geschehen* und *Zustand*, односно збивање (догађај) и стање. Али глагол није у стању да увијек пренесе збивање (догађај) у пуном обиму. Овдје се испољава оно што називамо вербалном инсуфицијенцијом због које глагол веома често отвара слободна мјеста другим ријечима за пуно преношење одређене ситуације или њеног фрагмента. Други појам — ситуација је, вјероватно, онај максимум који може да изрази глагол.

Дакле, оно што смо добили у анализи експерименту чини сноп представа, појмова, знања, асоцијација, преживљавања који прате одређену ријеч (Степанов — 1997, 4). Добио смо концептуализирану структуру глагола *летјети*, која представља концентрат читавог низа компоненти. Тачније настао је прилично дугачак низ појмова. Овим не тврдимо да је добијен коначан, исцрпан број, такође не мислимо да је ово једини пут анализе, али сматрамо да су датим приступом обухваћени сви релевантни аспекти семантике глагола *летјети*, и то:

1. премјештање	9. кретање	17. саоднос
2. ложирање	10. промјена	18. корелација
3. смјештање	11. замјена	19. потчињеност
4. размјештање	12. смјена	20. сукцесивност
5. налажење	13. процес	21. последица
6. борављење	14. зависност	22. резултат
7. положај	15. однос	23. радња
8. стање	16. веза	24. енергија

25. узајамно дјеловање	29. остварљивост	33. утицај
26. сила (снага)	30. активност	34. мировање
27. способност	31. рад	35. збивање (догађање, догађај)
28. могућност	32. дјеловање	36. ситуација

Ако наставимо анализу, наићи ћемо на најсложеније питање: како се снаћи у свим тим појмовима и како одредити у какве односе они ступају. Да бисмо приступили датом задатку, неопходно је довести у везу наведене појмове. Формално најбоље их је представити у облику сфере, пошто она даје могућност да се схвати њихова општа веза. Може се искористити корелациона сфера коју смо израдили за проучавање глаголских корелација, тј. корелационала и категоријала. На бази анализе саодноса у тој сфери треба створити модел у коме би били представљени хијерархијски односи.

Извршена анализа показује да концептуална структура глагола *ле-ијети* садржи следеће групе:

1. спацијалност (премјештање, смјештање, размјештање, лоцирање, налажење, борављење, положај), тј. глагол изражава оно што је везано за простор;
2. динамичност (смјена, замјена), тј. глагол изражава мијењање;
3. статичност (стање, мировање), тј. глагол изражава статичност;
4. корелативност (однос, саоднос, веза, зависност, потчињеност, слијеђење, посљедица, узајамно дјеловање, утицај), тј. глагол изражава повезаност и сукцесивност;
5. активност (радња, кретање, рад), тј. глагол изражава активност;
6. дискретност (процес који садржи фазе мировања), тј. глагол изражава непрекиданост динамичног обиљежја;
7. континуираност, тј. глагол изражава стабилност;
8. енергетизам (енергија, сила, снага), тј. глагол изражава исијавање енергије;
9. потенцијалност (могућност, евентуалност, способност), тј. глагол изражава виртуалност.

Према томе, глагол преноси темпорално-спацијалну континуираност и дискретност (и/или) апсолутну динамичност, релативну статичност, имплицитну или експлицитну потенцијалност, енергетску радијацију, (и/или) суштинску корелативност (и/или) ситуациону процесуалност.

Полазећи од свега наведеног, може се дати индуктивна дефиниција глагола и рећи да он изражава концептуалну легуру састављену из динамике, статике, релације, у којој се сваки пут на разне начине спајају и комбинују ова три суперденотата. Дату легуру називамо дирестатом по првим словима њених компоненти. Глагол, дакле, изражава дирестатичку концептуалну легуру. Он преноси дирестатику чији елементи могу заједно или одвојено на разне начине у сваком појединачном глаголу узајамно дјеловати: у једном случају преовладава динамика, у другом статика, у трећем релација, али готово никад не постоји ситуација да глагол изражава искључиво само једно од њих. Међутим, то су једноставни случајеви. Сложенији настају када корелирају двије компоненте (дина-

мика и статика, статика и релација, динамика и релација), а најсложенији уколико су у истом глаголу обједињени елементи свих трију суперденотата. Стога је семантика глагола концептуална дуга, која увијек има различит распоред боја, а сам глагол представља својеврсни лингвистички хамелеон.

Стога би најкраћа дефиниција глагола могла имати следећи облик: глагол је врста ријечи која изражава у различитим пропорцијама и комбинацијама елементе дирестатичке концептуалне легуре — динамике, статике и релације. Ако треба још више прецизирати, може се рећи да глагол одражава процесуалну и релациону квалификативност чији су конституенти динамичност, статичност и корелативност.

Извршена анализа указује на то да се критички морају размотрити постојеће дефиниције глагола. Њихова је основна слабост у томе што не изражавају у пуном обиму сву разноврсност и вишестраност глаголске семантике. Друга је слабост једностраност тумачења. Али то питање представља предмет другог рада.

Грац

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеев — 1968 — Алексеев Г. Н., *Виды энергии или формы движения* // Философия и научный коммунизм. — Москва: Всесоюзный заочный политехнический ин-т, 1968. — Вып. 44. — С. 24—33.
- Апресян — 1994 — Апресян Ю. Д., *О языке толкований и семантических примитивах* // Избранные труды. Том II: Интегральное описание языка и системная лексикография — Москва: Школа „Языки русской культуры”, 1995. — С. 469—476 с.
- Вежбицкая — 1996 — Вежбицкая А., *Язык. Культура. Познание*. — Москва: Русские словари, 1996. — 416 с.
- МАЛ — 1985 — *Словарь русского языка в четырех томах* // Главный редактор Евгеньева А. П. — Москва: Русский язык, 1985. — Изд. 3-е, стереот.
- Речник МС — *Речник српскохрватског књижевног језика*. — Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица Хрватска, 1967—1973.
- Свидерский — 1959 — Свидерский В. И., *Противоречивость движения и ее проявления*. — Ленинград: Ленинградский гос. ун-т, 1959. — 139 с.
- Степанов — 1997 — Степанов Ю. С., *Константы*. Словарь русской культуры. Опыт исследования. — Москва: Школа „Языки русской культуры”, 1997. — 824 с.